

АНТРОПОЛОГІЯ (від **антропо...** і **...логія**) — наука про походження й еволюцію людини (**антропогенез**), утворення та поширення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини. Термін запропонував Аристотель, маючи на увазі вивчення духов. властивостей людини. Однак у добу середньовіччя європ. вчені вживали цей термін і щодо фіз. рис людини. Відтоді поняття «А.» набуло ширшого значення. Згідно з поглядом, що склався під впливом франц. просвітителів 18 ст., А. є універс. наукою про людину, вона вивчає її біол. історію, матер. і духов. культуру, психологію, мову тощо. Такого підходу дотримується багато зх.-європ., амер., а нині й укр. учених, зокрема фахівців, які спеціалізуються в різних напрямках філос. знань. А. — це не одна наук. дисципліна, а широкий комплекс природ. та гуманітар. дисциплін, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну та культурну А., яка охоплює первісну археологію, етнографію, порівняль.-істор. мовознавство тощо. Прихильники ін. точки зору, що сформувалася в 2-й пол. 19 ст., розглядають А. як науку про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі. Вважається, що вона містить три великі розділи: **антропогенез**, **расогенез** та **етногенез**. Саме такого підходу традиційно дотримувалися укр. вчені. Для висвітлення власне антропол. проблематики застосовуються антропометр. методи, основу яких складає фіксація розмірних, описових та деяких біохім. ознак викопних і сучас. людей. Проте інформація, отримана на підставі антропометр. даних, виходить за межі власне біол. знань. З огляду на соц. сутність людини можна сказати, що А. займає проміжне становище між біол. та гуманітар. дисциплінами.

Антропол. дослідж. в Україні розпочалися лише в 2-й пол. 19 ст. Однак відомості про фіз. типи насел. окремих істор.-етногр. зон уже містили праці О. Шафонського «Черниговского намесничества топографическое описание» (1786) та Д. де ля Фліза «Этнографическое описание крестьян Киевской губернии...» (1854). Значним внеском в А. було вид. П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (С.-Петербург, 1872, т. 7), який на основі візуал. спостережень виокремив у Дніпров. Правобережжі три типи: український, галицько-подільський та волинський, спробував визначити роль окремих морфол. компонентів (тюрк., пд.-слов'ян. та румун.), що, на його думку, ввійшли до складу українського народу. Поштовхом до розвитку вітчизн. А. стала діяльність **Ф. Вовка** — послідовника франц. антропол. школи, який налагодив системат. збір антропометр. даних у регіонах компактного проживання великих груп українців. За під-

сумками цих дослідж., які охопили бл. 5 тис. осіб, він підготував розділ «Антропологические особенности украинского народа» до 2-го тому колективні праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). Учений дійшов висновку про відносну антропол. однорідність українців, які, на його думку, належать до т. зв. адриатич. (динарської) раси. Антропол. погляди **Ф. Вовка** надовго визначили напрями пошуків укр. дослідників. На поч. 20-х рр. один із його учнів — **О. Алешо** перевіз із Петрограда до Києва архів та книгозбірню вченого, що налічувала понад 8 тис. томів унікальних видань, числен. антропол. та етногр. колекції. Ці матеріали зосередили в музеї (згодом кабінет) ім. **Ф. Вовка** при ВУАН. Співроб. музею **А. Носов**, **М. Мушкет**, **В. Ткач** систематично проводили антропол. дослідж. При кабінеті діяв гурток-практикум для молодих науковців, де читали лекції і проводили практи. заняття. Однак на поч. 30-х рр. цей наук. заклад, який продовжував традиції шк. **Ф. Вовка**, ліквідували, а його кер. **М. Рудницького** репресували. **Ф. Вовка** оголосили «укр. бурж. націоналістом», вилучивши його праці з б-к. Ще одним центром антропол. дослідж. у 20-х-1-й пол. 30-х рр. став Харків, де було створено спец. кафедри, кабінети й лабораторії. Широке визнання отримала діяльність колективу антропологів Харків. ІНО під керівництвом **Л. Ніколаєва**, який досліджував фіз. розвиток різних соц. та профес. груп людиності Лівобережжя. Водночас харків. антропологи видали кілька наук. збірок, присвяч. гематол. дослідженням. Упродовж 20-х рр. антропол. центри діяли також в Одесі, Дніпропетровську. На поч. 30-х рр. їх ліквідовано. Питанням антропол. складу українського народу присвяч. праці **Львів. учених І. Раковського**, **Р. Єндика**. Загалом упродовж 20-30-х рр. вітчизн. А. набула певного розвитку, однак її подальший поступ зупинили жорстокі репресії більшов. режиму. На середину 40-х рр. 20 ст. в Україні не залишилося жодного антропол. осередку: частина вчених загинула у сталін. таборах, інші припинили свої дослідж., побоюючись репресій, дехто емігрував на Захід. 1955 Президія АН УРСР створила групу А. у відділі етнографії ІМФЕ АН УРСР, якою керував **І. Підоплічко**. Організація цього наук. осередку сприяла планомір. дослідж. у галузі етніч. А., антропогенезу, фіз. розвитку дітей і підлітків. 1956 розпочала діяти Укр. антропол. експедиція, співроб. якої протягом 8 р. обстежили за антропометр. програмою понад 100 етнотеритор. груп України, Росії, Білорусі (загалом більше 7 тис. осіб). Підсумки цих дослідж. узагальнено у монографії **В. Дяченка** «Антропологічний склад українського народу» (К., 1965), присвяч. заг. характеристики українців на фоні суміж. етніч. груп.

Матеріали експедиції й нині залишаються гол. джерелом етніч. А. України. У 2-й пол. 60-х рр. група А. налагодила системат. гематол. обстеження, що мали на меті висвітлення етногенет. проблематики. Програма гематол. дослідж., що охопили понад 10 тис. осіб, передбачала визначення груп крові за різними системами. Це дало змогу окреслити місце українців серед гематол. типів Євразії та виділити в межах України кілька геногеогр. зон: центральноукраїнську, поліську, деснянську, карпатську й пд.-східну. Зібрані дані узагальнено в монографіях [Є. Данилової](#) та Р. Старовойтової. Розвивалися й ін. напрями етніч. А. — одонтологія та дерматогліфіка, які вивчають міжгруп. мінливість будови зубів і папіляр. візерунків долонь (С. Сегеда). Систематично нагромаджувалося палеоантропол. матеріали, з'явилися моногр. дослідж. антропол. складу давньої людності України (Г. Зіневич, С. Круц та ін.). Антропологи брали також участь у вирішенні завдань нар. господарства. Певний час у Київ. університеті діяла лаб. приклад. А. під керівництвом В. Дяченка. Її співробітники здійснили масові антропометр. обстеження різних вік. і профес. контингентів насел. України. Зібрані дані використані при розробленні стандартів для виробів легкої промисловості. Антропол. проблематика висвітлювалась у «Матеріалах з антропології України» (1-й випуск вийшов у Києві 1956). Після нової хвилі політ. репресій і зміни компарт. керівництва в Україні на поч. 70-х рр. група А. ІМФЕ припинила діяльність, що призвело до згорання дослідж. у галузі етніч. А. українського народу й ліквідації єдиного фахового видання. 1982 в Інституті археології АН УРСР створено сектор А., гол. напрямом роботи якого є дослідж. у галузі давньої історії України, джерельною базою яким служать краніол. й остеол. колекції (понад 10 тис.) фондів інституту. У цей період з'являються дослідження Є. Данилової про фіз. риси неандертальців Криму, місце та роль цієї групи палеоантропів у процесі формування людини сучас. фіз. типу. Стверджено, що пд.-р-ни України входили до зони «сапієнтації», де мав місце поступовий перехід від муст'єр. до верхньопалеоліт. культур. Неоліт. та енеоліт. людності України присвяч. низка робіт І. Потехіної, які засвідчили антропол. неоднорідність племен дніпро-донец. культури та їхнє пн. походження. Антропол. склад племен доби міді — бронзи та ран. заліз. віку розглядався у працях С. Круц, І. Потехіної, К. Шепель, де йшлося про фіз. тип, генетичні взаємини, тривалість життя та шляхи міграцій різних груп давньої людності України. З'ясовано, що морфол. риси скіф. племен склалися переважно на місц. основі. Проблему походження й етніч. історії племен черняхів. культури та давньоукр. людності відображено в працях В. Дяченка, С. Сегеди, П. Покаса, в яких стверджено, що фіз. тип безпосеред. предків українців сформувався в результаті складних етногенетичних процесів упродовж останніх тисячоліть за участі кількох морфол.

компонентів. Від 2000 антропол. дослідж. поновилися в ІМФЕ. Укр. антропологи співпрацюють із вченими Польщі, Росії, США, Ірландії. Курс А. читається в Київ. університеті, Міжнар. Соломоновому університеті, деяких ін. ВНЗах України, однак жоден із них не готує фахівців-антропологів.

Антропологічний склад українців. Першу чітку схему А. с. у. 1916 запропонував [Ф. Вовк](#). Проаналізувавши варіації антропометр. ознак, він дійшов висновку про переважання серед українців високого зросту, брахікефалії (круглоголовості), темного кольору волосся та очей, відносно вузького обличчя та досить вузького носа, спинка якого має рівну (пряму) форму. Сукупність цих ознак учений назвав «українським антропологічним типом», зауваживши, що відхилення від нього загалом незначні і спостерігаються лише на помезних частинах етніч. територій українського народу. На його думку, українці належать до т. зв. адриатичної (динарської) раси, поширеної переважно серед пд. і, частково, зх. слов'ян — сербів, хорватів, чехів, словаків. Послідовники антропол. школи [Ф. Вовка](#) [І. Раковський](#) та [С. Руденко](#), переглянувши погляди вчителя, дійшли висновку, що А. с. у. сформувався в результаті змішування «щонайменше шести головних європейських типів», осн. з яких «адриатичський» та альпійський, якому властивий дещо нижчий зріст. Своє бачення антропол. змін запропонував також [Р. Єндик](#), який за співвідношенням осн. антропол. «первістків» виокремив на території України 4 смуги, у трьох із яких, на його думку, переважає динарський тип. Ці дослідж. відіграли важливу роль у з'ясуванні проблеми А. с. у. Водночас вони мали певні методол. вади. Так, нині наука відмовилася від типол. концепції раси, згідно з якою вона є сумішшю певних морфол. компонентів — «первнів», які здебільшого визначалися на підставі недосконалих методів фіксації ознак. Сучас. методол. вимогам повністю відповідають лише матеріали, зібрані Укр. антропол. експедицією 1956–63. За підсумками аналізу геогр. розподілу антропометр. ознак на теренах України [В. Дяченко](#) виокремив 5 осн. антропол. обл.: центральноукр. (з волин. та поліс. варіантами), карпатську, нижньодніпр.-прутську, деснянську (валдайську) та ільменсько-дніпровську (див. Схему).

Центральноукр. обл. охоплює *Середню Наддніпрянщину, Поділля, Слобожанщину* та деякі ін. регіони, сільс. жителям яких притаман. високий зріст (170 см), брахікефалія (гол. показник у середньому 83,5), відносно широке обличчя, переважання прямої форми носа, досить темний колір очей (кількість світлооких у середньому становить лише 38 %) і волосся, темні відтінки якого властиві майже 50 % оглянутих; серед. розвиток третинного волоссяного покриву, тобто бороди та волосся на грудях у чоловіків. У деяких регіонах цієї обл., особливо на Лівобережжі, відчувається вплив давнього ірано-скіфського та сарматського пд.-європеїд. морфолічного компонента, що виявляється у

збільшенні темних відтінків очей та інтенсивнішому розвитку третин. волос. покриву. На пд. Київщині, Черкащині, Полтавщині (там, де давньоукр. літописи фіксують поселення середньовіч. тюркомов. кочовиків) помітна певна монголоїдна домішка, зокрема збільшення діаметра вилиць та складки верхньої повіки, тенденції до сплюснення обличчя й попереч. спинки носа тощо. Проте її вплив незначний, оскільки наведені морфол. риси фіксуються лише при зіставленні з тими популяціями, що за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеїд. раси. Поліс. варіант центральноукр. обл. охоплює пн. частину Житомирщини та Рівненщини. Характер. рисами зовнішності поліщуків є серед. зріст (167,5–168 см), яскраво виражена брахікефалія (гол. показник — 84), дуже низьке і водночас доволі широке обличчя з досить масив. надбрів'ям, темні очі й відносно світле волосся. Для них властивий серед. і слабкий розвиток третин. волос. покриву, переважає пряма спинка носа. Волин. варіант представл. на теренах Волин. обл., пд. Рівненщини та пн. районів Галичини. Мешканці цих регіонів характеризуються масив. надбрів'ям, знач. нахилом чола, низьким і широким, слабо профільов. обличчям, чітко окресл. носом з високим переніссям. Переважає середня пігментація волосся та очей. За більшістю ознак людність Волині близька до поліщуків Рівненщини та Житомирщини, відрізняючись від них ще масивнішою будовою обличчя та виразнішим випинанням носа. Висловлювалися припущення, що на Волині та Правобереж. Поліссі збереглися дуже давні — протоєвроп. — риси морфол. будови, коріння яких, імовірно, сягає неолітич. доби. Так, В. Дяченко писав про збереження кроманьїїдних ознак, маючи на увазі масивність, широке і низьке обличчя, високе перенісся. Ці ж риси були властиві давньоукр. людності верхів'їв Стиру, Горині, Здвижа, Тетерева, Ужа й Уборті — нащадкам літопис. деревлян та волинян.

Карпат. антропол. обл. обіймає пн. схили Карпат та Закарпаття, людність яких відзначається яскраво вираж. брахікефалією (гол. показник — бл. 85); темноокістю (бл. 15 % темних і 58 % зміш. відтінків) та віднос. темним волоссям (понад 58 % темних відтінків). Мешканці цієї зони загалом характеризуються значним розвитком третин. волос. покриву, серед. зростом (бл. 167 см), досить високим вузьким обличчям, відносно довгим, часто опуклим носом, що різко випинається. В ареалі карпат. антропол. обл. можна виділити два осн. локальних варіанти: сх. та зх. Люди сх. частини Карпат, особливо гуцули Закарпаття, відзначаються найтемнішою в Україні барвою очей, найбільш вираж. брахікефалією, найвищим (27) відсотком опуклої спинки носа — прямим лобом зі слабшим розвитком надбрів'я, вузьким обличчям, сильним розвитком щетинного волос. покриву. Мешканці зх. р-нів більш широколиці, у них дещо нижчий відсоток опуклих спинок носа. Трапляються і дуже темно-, і світлопігментні варіанти

кольору волосся та очей. Попри регіон. відмінності карпатоукраїнці загалом характеризуються яскраво вираж. європеїд. комплексом ознак (без монголоїд. домішок), їхні аналогії — серед деяких суміж. етніч. груп: сх. словаків, поляків-гуралів, румунів, окремих груп чехів, угорців, болгарів Пн.-Зх. Болгарії, сербів Центр. та Пн. Сербії, більшості хорватів.

Нижньодніпров.-прутська антропол. обл. складається з двох варіантів: нижньодніпров., представленого в степ. зоні (пд. Полтавщина, Дніпропетровщина тощо), та прутського, який охоплює Сх. Буковину. Мешканцям цих регіонів властиві високий зріст (понад 170 см у чоловіків), темні волосся та очі, менш округла форма голови (гол. показник — 81,5–82), значний розвиток третин. волос. покриву, видовж. обличчя, прибіл. однакова кількість опуклих та увігнутих спинок носа. Подіб. комплекс ознак, опис. під назвою «динарського», переважає також серед українців пн. р-нів Молдови, окремих груп молдаван та румунів. Стверджено, що властиві українцям Карпат, Буковини та Нижнього Подніпров'я деякі пд.-європ. риси (темні волосся й очі, знач. розвиток бороди та ін.) пов'язані з впливом давньофракій. та іран. компонентів, близьких між собою (В. Дяченко, Т. Алексєєва).

Деснян. антропол. обл. охоплює пн. райони Черніг. обл. та Київщини, сільс. людність яких характеризується невисоким зростом (166,5–167 см), брахікефалією (гол. показник — 83,5), серед. розмірами голови та обличчя й досить світлим кольором волосся (темноволосих — 35–40 %) та очей (половина ясно- і 3 % темнооких).

Ільменсько-дніпров. обл. у межах України охоплює Ріпкин. р-н Чернігівщини. Насел. цього укр.-білорус. порубіжжя ще в недалекому минулому було відоме під назвою «будаки». Це найбільш депігментована територ. група, де яснооки складають 60–65 %. Тут найвищий у країні відсоток довгоголових. На відміну від поліщуків Правобереж. Полісся, нащадки «будаків» характеризуються доволі прямим лобом зі слабко розвинутим надбрів'ям і невисоким діаметром вилиць. Середній зріст — 167 см. За деякими морфол. характеристиками українці пн. поліс. р-нів України, особливо представники деснян. та ільменсько-дніпров. обл., тяжіють до литовців, білорусів, росіян верхів'їв Дніпра й витоків Волги, окремих груп латвійців та естонців — носіїв т. зв. валдайсько-верхньодніпров. комплексу, що входить до пн. європеїдів. У його основі лежить давній балт. субстрат.

Наявність в Україні кількох антропол. обл. не суперечить тезі Ф. Вовка про відносну морфол. однорідність українського народу. Так, центральноукр. обл. охоплює понад 75 % (переважну більшість сільс. людності). Крім того, межі ін. областей, що характеризуються загалом близьким комплексом ознак, нечіткі. Наприкінці 19 ст. порушувалося питання про витоки фіз. рис сх. слов'ян, зокрема українців. Під час його обговорення деякі рос. вчені, які поділяли погляди

М. Погодіна, намагалися обґрунтувати тезу про відсутність генет. спадковості між середньовіч. та сучас. людністю України, що суперечить підсумкам антропол. досліджень. Аналіз краніологічних матеріалів з давньох.-слов'ян. могильників показав, що в добу середньовіччя на етніч. тер. українського народу мешкали носії двох осн. морфол. варіантів: масивного (власитивного древлянам, волинянам, тиверцям та уличам) і грацильнішого (притаманного полянам і сіверянам). Сучас. людність України споріднена з представниками обох варіантів: з першими їх ріднить ступінь виступу носа та його будова, з другими — розміри обличчя. На думку Т. Алексєєвої, глибока лінія антропол. спадкоємності простежується в Серед. Наддніпрянщині: племена доби бронзи — скіфи лісостеп. смуги — населення черняхів. культури — нащадки літопис. полян — українці. Загалом А. с. у. склався в результаті тих етногенет. процесів, що мали місце впродовж остан. тисячоліть.

Рекомендована література

1. Волков О. Украинцы в антропологическом отношении // Укр. вестник. 1906. № 7;
2. Носів А. Досягнення української антропології за останнє десятиріччя. Х., 1927;
3. Раковський І., Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу // Зб. матем.-прир.-лікар. секції НТШ. 1927. Т. 26;
4. Носів А. До антропологічного типу українського населення. Х., 1928;
5. Вишневский Б. Н. Естественная история человека: Очерк истор. развития антропологии // Вселенная и человечество. Л., 1928. Кн. 6;
6. Носів А. Ф. К. Вовк і українська наука // Антропологія: Річник Кабінету. К., 1928;
7. Матюшенко Б. Антропологічні ознаки українського народу // Наук. ювіл. зб. укр. університету. Т. 2. Прага, 1930;
8. Єндик Р. Вступ до расової будови України // НТШ. Бібліотека українознавства. Мюнхен, 1949;
9. Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Основа антропологии. Москва, 1955;
10. Щербаківський В. Формування української нації: Нарис праісторії. Нью-Йорк, 1958;
11. Матеріали з антропології України: У 6 вип. К., 1960–72;
12. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965;
13. J. Czekanowski. Czslowiek w czasie i przestrzeni. Warszawa, 1966;
14. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита: Антропол. очерк. Москва, 1966;
15. Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967;
16. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы (Краниологич. исследование). Москва, 1969;
17. Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. К., 1971;
18. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропол. данным). К., 1972;
19. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва, 1973;
20. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. Москва, 1973;
21. Старовойтова Р. А. Этническая геногеография Украины. К., 1979;
22. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Прага, [1927]; К., 1995;
23. Сегеда С. Основи антропології. К., 1995;
24. A. Kuper. Anthropology and anthropologists: The modern British School. London, 1996;
25. Восточные славяне. Антропология и этническая история. Москва, 1999;
26. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4 т. Т. 1. Л., 1999;
27. Українці: Істор.-етногр. монографія: У 2 кн. Опішне, 1999;
28. Украинцы. Москва, 2000;
29. Табачковський В. Антропологічна рефлексія: деякі підсумки 20 ст. // Філософ. студії 2000. К., 2000;
30. Сегеда С. Антропология. К., 2001.

С. П. Сегеда

Бібліографічний опис:

Антропология / С. П. Сегеда // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-43059>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).